

Allah-İnsan İlişkisinde Aracı Fikri: Vesilecilik

İSMAİL ÇALIŞKAN

YRD.DOÇ.DR., CUMHURİYET Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

icalis@cumhuriyet.edu.tr

1. Giriş

Bu çalışmanın öncelikli hedefi, Allah-insan ilişkisi bağlamında ortaya çıkmış olan 'aracı fikri'nin Kur'an açısından kritiğini yapmak; ikincil hedefi ise, söz konusu ilişkinin olması gereken biçimini ortaya koymaktır.

Tanrı-insan ilişkisinde aracılık rolü üstlendiğine inanılan varlık kategorilerinin mevcudiyetine öteden beri hep inanılmış ve bu araçlara yüklenen fonksiyon ve nitelikler, dinden dine, kültürden kültüre değişiklik göstermiştir. Bilinen en eski dinlerin yanı sıra, kadim Mısır, Roma, İran, Yunan ve Hint gibi dinî ve kültürel geleneklerde bu inancın varlığını belgeleyen araştırmalar, sözü edilen geleneklerde ilahlarla ve insana hakim olan diğer kuvvetlerle münasebetler kurduklarını iddia eden birtakım kutsanmış şahsiyetlerin varlığını ve bu şahsiyetlerin aşkın varlıkla toplum arasındaki irtibatı sağlayan birer temsilci rolü üstlendiklerini göstermektedir.¹ Kuşkusuz, bu tür telakkiler, salt kadim dinî geleneklerle sınırlı bir olgu değildir. Bilakis, bu tarz inanış ve anlayışlar, 'semavi din' diye tabir olunan dinlerin mensuplarında da mevcuttur. Hâlbuki, ilahi-se-mavi dinin en temel öğretisi 'tevhid' olup, bu öğretilde Allah ile insan arasındaki ilişki daima dolaysız olmak durumundadır. Yine bu öğretilde, vahyedilmiş yahut mecazi mânâda indirilmiş (*munzel*) mesaj ve bu mesajı insanlara ulaştıran elçi (*rasûl*), Allah ile insan arasındaki ontolojik farklılıktan kaynaklanan iletişim güçlüğünü aşma amacına matuf birer aracı konumundadır. Ancak, bura-

¹ Çeşitli dinlerde aracı işlevi gören kişi ve kurumlarla ilgili izahlar için bkz. Herve Rousseau, *Dinler*, çev. O. Pazarlı, İstanbul 1970, s. 51-58, 86-117-23; Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*, çev. A. Özer, İstanbul 1990, s. 105-6, 167-69; M. G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Kurul, İstanbul 1995, I. 402; Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. F. Terkan, Ankara 2000, s. 51; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. O. Özel-H.Koyukan-K.Emiroğlu, Ankara 1998, s. 73, 131-36; Calvin Wells, *İnsan ve Dünyası*, çev. B. Güvenç, İstanbul 1994, s. 139-40.

da söz konusu olan aracılık, iletilmesi istenen mesajın tebliğinden öte bir anlam ifade etmemektedir ve tabiatıyla, bu da tevhid öğretisiyle çelişmez.

Ne var ki, Hz. Nuh'tan bu yana tüm peygamberlerin tebliğe memur kılındıkları ilk ve en temel mesaj, yaratıcının mutlak ve aşkın birliği inancı, tarihsel süreçte ortaya çıkan dinî pratiklerde tahrifle eşdeğer bir dönüşüme uğramıştır. Sözgelimi, gerek Tevrat gerekse İncil'de Allah'ın yüce, aşkın ve aynı zamanda insanlara yakın olduğu² ifade edilmesine rağmen, her nedense, mutlak mânâda aşkın Tanrı'ya ulaşmak için bazı vasıtalarla başvurma ihtiyacı duyulmuştur. Bunun en somut örneklerinden biri, Hristiyanlıktaki ruhbanlık müessesesidir.³ Bu olgunun daha primitif bir örneği ise, İslam öncesi dönemde Arap Yarımadası'na egemen olan dinî yapıdır. Bu dönemde Allah'ın varlığı ve yüceliği kabul edilmekle birlikte,⁴ O'nunla aracısız ilişki kurmanın imkanına inanılmamış ve bu yüzden, insana çok uzak olduğu varsayılan Allah ile ilişki, Kur'an'ın *eşnâm*, *evsân*, *erbâb*, *tağût*, *endâd*, *âlihe* ve *şufe'â* gibi isimlerle andığı⁵ kısmî tanrılarla kurulmaya çalışılmıştır.⁶

Kur'an'da bu inancı bütünüyle reddeden pek çok ayet vardır.⁷ Bu ayetlerde Allah'ın aslâ ortağının olmadığı vurgulanır ve O'nun dışındaki herhangi bir varlığa uluhiyet izafe edilmesi kesin bir dille reddedilir.⁸

2. Vesileciliğin Pratikleri

İslami gelenekte, gerek teorik gerekse pratik düzlemde karşımıza çıkan 'aracılık düşüncesi' ile, bu düşüncenin kurumsallaşmış formunu ifade edecek nitelikte bir kavram düzeyinde tartışılmamıştır. Aksine, 'şefa'at', 'tevessül' ve 'intisab' gibi kavramlar, temelde 'aracılık düşüncesi'yle ilintili olmasına rağmen, genellikle bağımsız konular olarak ele alınıp incelenmiş ve muhtemelen bu yüzden, sözü edilen kavramların tümüne delalet eden bir terim veya isim kullanma ihtiyacı hissedilmemiştir.

² Çıkış 33: 20; Mezmurlar 145: 18; Tekvin 32: 30; 35: 7; 39: 3, 21.

³ Protestanlık, aracısız, Tanrı'yla yüz yüze karşılaşma şeklinde bir imanı benimseyerek daha özgür kişilikler yaratmış ve ölümlere dua etmeyi kabul etmemiştir. Katoliklik ise, insan-Tanrı arasında ruhani aracılığı ve bu dünyada azizlerle ve bilfiil tüm ölmüş ruhlarla tevessülü (*intercession*) benimsemiştir (Bkz. Tillich, *İmanın Dinamikleri*, s. 104; Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. A. Coşkun, İstanbul 1993, s. 167, 179).

⁴ 29. Ankebût, 61-63.

⁵ "Müşrikler, Allah'ı, evreni ve her şeyi yaratan olarak kabul ediyorlar, ama onu tam kavrayamadıklarından bir aracı kullanıyorlardı. Ahirete inanmadıkları için onların bu tutumu, bu dünya içindir" (İbn Kesir, *Tefsiru'l-kur'ani'l-Âzim*, Mısır 1980, IV. 45; Ala'uddin Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl (Mecmu'atun mine't-tefâsîr içinde)*, Beyrut 1317, V. 299).

⁶ Arap Yarımadası'nda putlar ve onların aracılıklarına başvurulması fikri için bkz. Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', *Me'ânî'l-kur'an*, Beyrut t.y., I. 114; İbn el-Kelbî, *Kitâbu'l-eşnâm*, Ankara 1969, s. 7, 32-33; Muhammed İbn İshâk, *Siretu İbn İshâk*, tahk. M. Hamidullah, Konya 1981, 71 vd; Cevâd Alî, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'arab kable'l-İslâm*, Bağdat 1993, VI. 34-302; Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, İstanbul 1987, s. 4.

⁷ Bkz. 2. Bakara, 210; 6. En'âm, 14, 51, 136; 10. Yûnus, 18; 19. Meryem, 77-82; 21. Enbiyâ, 66-7; 34. Sebe', 37; 39. Zümer, 3; 36. Yâsîn, 74; 39. Zümer, 44; 43. Zuhuruf, 86; 51. Zariyât, 50-51; 74. Müddesir, 48; 96. Alak, 19.

⁸ Şihabuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, Beyrut 1985, XXIII. 235; İzutsu, *God and Man*, s. 14, 88-94; Fazlur Rahman, *Ana Konuları Kur'an*, çev. A. Açıkgöç, Ankara 1993, s. 91; Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. C. Koytak-A. Ertürk, İstanbul 1996, I. 437-38, III. 936, 1031.

Gerçi, şefaât, tevessül ve intisab arasında anlam yönünden bazı farklılıklar mevcuttur; ancak, son tahlilde her üçü de Allah-insan ilişkisinde aracılık fikrinin değişik tezahürlerini ifade etmektedir. Bu yüzden, şefaât, tevessül ve intisabı, 'vesilecilik' üst başlığı altında incelemek mümkündür.

2.1. Şefaât

İslami gelenekte özellikle geniş halk kitleleri nezdinde kabul gören aracılık fikrinin en yaygın biçimi, şefaât (*şefāʿat*) telakkisinde ifadesini bulmaktadır. İlk dönemden itibaren ahiret hayatıyla irtibatlandırılan şefaât, ahirette kişinin faziletini artırmaktan⁹, azabı hak eden büyük günah sahiplerinin bağışlanmasına kadar, oldukça geniş bir anlam ve kullanım alanına sahiptir.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren, peygamberlerin şefaatinin hak olduğuna inanılmış ve bu inanç; "Peygamber'imizin günahkâr müminlere ve azabı hak eden büyük günah sahiplerine şefaati haktır,"¹⁰ şeklinde formüle edilmiştir. Ancak, başlangıçta sadece Hz. Peygamber'e tahis edilen şefaatte bulunma yetkisinin alanı, zamanla daha da genişletilerek; Kur'an, şehitler, hafızlar vb. ikinci dereceden şefaatchiler de ihdas edilmiştir.¹¹ Gazâlî (ö. 505/111), bu tür şefaatchilerin şefaatine nail olunması için şöyle bir tavsiyede bulunmuştur:

Müminlerden bir kısmı cehenneme girmeyi hak ettiğinde, Allah, onlar için nebilerin, siddıkların, alimlerin ve salihlerin şefaatinin kabul eder. Allah katında değeri olan ve güzel muamele gören herkes, ailesine, akrabasına, dost ve arkadaşlarına şefaât eder. O hâlde sen de onlardan birinin şefaatine ulaşma derecesini kazanmaya çalış.¹²

Esasen, Kur'an'da bu tür bir şefaate onay veren sarih bir nass yoktur. Aksine, şefaât kelimesinin anıldığı ayetlerde, geçmiş toplumların yanı sıra, Yahudiler, Hristiyanlar ve nüzûl dönemi müşriklerinin aracı olarak kabul ettikleri varlıkların, hem bu dünyada¹³ hem de ahirette kimseyi kurtaramayacakları bildirilmiş¹⁴ ve bu arada şefaatin sadece Allah'ın izni ile gerçekleşeceğini¹⁵ altı çizilmiştir. Bu yüzden, İslam alimleri, şefaatin varlığını, genellikle, 17. İsrâ', 79.

⁹ Bu düzeyi Mutezile kabul eder. Bkz. Câdullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, y.y., t.y., I. 299.

¹⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, İstanbul 1984, s. 17; Ebû Ca'fer Ahmed et-Tahâvî, *Uşûlu'l-akâide-ti'l-islâmiyye*, Beyrut 1988, s. 92; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâ'il el-Eş'arî, *Maâkâlâtü'l-islâmiyyin*, tahk. M. Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire 1969, II. 166; Ebû Mansûr Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Kitâbu uşûli'd-dîn*, İstanbul 1346, s. 244-45.

¹¹ Ebû Muhammed Ali İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, Kahire 1317, IV. 63-5; Ali b. Ebî'l-izz el-Ezrâ'î, *Şerhu'l-akâidetü't-Tahânevîyye*, tahk. Abdulmuhsin Türkî-Şu'ayb Arna'ûd, Beyrut 1993, s. 282-93.

¹² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, tahk. Ebû Hafs Seyyîd İbrâhîm, Kahire 1994, V. 159. Şefaât toplumun bütün kesimlerinde, bu arada sufi çevrelerde de baştan beri önemli bir mesele olarak literatürde yer almıştır. Bkz. Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li huķûķi'llâh*, tahk. Abdulkâdir Ahmed Atâ', Beyrut t.y. (4. baskı), s. 363.

¹³ 46. Ahkâf, 28; 11. Hüd, 61-63.

¹⁴ 7. A'râf, 53; 26. Şû'arâ, 91; 30. Rûm, 12; 32. Secde, 4; 44. Duhân, 41; 74. Müddessir, 48.

¹⁵ 2. Bakara, 255; 10. Yûnus, 3; 19. Meryem, 87; 20. Tâhâ, 109.

ayet ve 93. Duhâ, 5. ayet¹⁶ gibi, konuyla doğrudan ilgisi bulunmayan bazı ayetlerle temellendirmeye çalışmışlardır.¹⁷

Şefaatten söz eden ayetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, "Kendilerine hayrı olmayan bu varlıklara niçin tapıyorsunuz?" sorusuna, "Onlara sacede bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz."¹⁸ diye karşılık veren bir toplumla mücadele eden Kur'an'ın, bu konuya, Allah'ın dünya¹⁹ ve ahiretteki²⁰ mutlak hakimiyetini vurgulama bağlamında atıfta bulunduğu ve eğer bir şefaatten söz edilecekse, bunun da sadece O'nun izin ve yetkisi dahilinde gerçekleşebileceğini vurgulamaya çalıştığı görülecektir.²¹

2.2. Tevessül

İslam literatürü incelendiğinde, Allah'tan istekte bulunurken araya nezd-i ilahide hatır sahibî olduğuna inanılan üçüncü bir şahsı veya varlığı sokmak anlamına gelen tevessülün, oldukça erken dönemlerden itibaren Müslümanların inanç dünyasında mevcut olduğu görülür. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in ortaya koymuş olduğu sahih dinî öğretinin henüz bozulmadığı ilk dönemlerde, tevessül inancının pek yaygın bir görünüm arz etmediği de bir gerçektir. Bu konuyla ilgili bir başka gerçek de, bu düşüncenin yaygın ve yerleşik kabul görmesinde, zamanla din içinde din hâline gelen müesses tasavvuftaki şeyh, mürid, velî, gavs, kutub vb. kutsanmış şahsiyetlerle ilgili telakkilerin önemli rol oynadığıdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, tevessülle ilgili tartışmaların alevlenmesi, hicrî VIII. yüzyıla rastlamaktadır. Bu dönemde İbn Teymiyye (ö. 728/1327), halk nezdinde kendilerine kutsallık atfedilen ölü veya diri bazı zatlar ile mukaddes mekan ve varlıkların aşırı yüceltilmesi şeklinde yaygınlaşan tevessülü, Kur'an ve sahih Sünnet dışındaki bütün vasıtaları (*vesîle*), şirke götüreceği gerekçesiyle reddetmiştir.²² İbn Teymiyye'nin bu tavrına yönelik itiraz, çağdaşı Subkî'den (ö. 756/1355) gelmiştir. Subkî, şefa'at ve tevessülün meşruiyetini, hemen tamamı hadis olarak nakledilen rivayetlerle ispat etmeye çalışmış ve başta Hz. Peygamber olmak üzere, kutsanmış şahsiyetlerle tevessülde bulunulabileceğini savunmuştur.²³ Ayrıca o, kendi dönemindeki uygulamayı bir meşruiyet delili addettiği için olsa gerek, "Yaşadığımız şu zamanda insanların peygamberlere iltica etmesi, peygamberlerle bu dünyada ve ahirette tevessülün varlığının en açık göstergesidir."²⁴ şeklinde bir ifade kullanmıştır.

¹⁶ Bu ayetler, tefsirlerde Hz. Peygamber'in şefaatine delil olarak yorumlanmıştır. Bkz. İbn Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1988, IX. 143-45; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâühu'l-ğayb*, Beyrut 1990, XXI. 26-7; XXXI. 193; Ebû Bekr İbnu'l-Arabî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-kur'an*, Beyrut 1985, X. 309, XX. 95.

¹⁷ Bağdâdî, *Uşûlu'd-dîn*, 244; Gazâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, V. 159 vd.

¹⁸ 39. Zümer, 3.

¹⁹ 2. Bakara, 48, 254.

²⁰ 34. Sebe', 21-24; 32. Secde, 4.

²¹ 39. Zümer, 44.

²² İbn Teymiyye, *Kâ'idetun celiletun fîr-tevessul ve'l-vesîle*, tahk. Abdulkâdir Ama'ud, Şam 1985, s. 16-37.

²³ Subkî, *Şifâ'u's-sekâm*, s. 119-59, 172-73.

²⁴ Subkî, *Şifâ'u's-sekâm*, s. 174.

İbn Teymiyye ve Subkî'nin temsil ettiği bu iki tavır arasındaki açık fark ortadadır. Zira, ilki, dinin temellerini korumak için toplumda yaygınlaşmış manevi hastalıklarla Kur'an ışığında mücadele etmeyi hedeflerken; ikincisi, toplumsal pratiği meşruiyetin kanıtı olarak görmenin ve bu pratiği nasslara onaylatmanın uğraşı içindedir.

Meseleye Subkî'nin penceresinden bakanlara göre, tevessülün değişik versiyonları vardır: 1) Allah'ın isim ve sıfatlarıyla tevessül, 2) salih amel ile tevessül, 3) mübarek sayılan şahsi eşya, mekan gibi cansız varlıklarla ve 4) peygamber, alim, veli, şehit gibi şahıslarla yapılan tevessül.

Bu da kendi içinde; (i) başka şahıslardan dua etmesini istemek şeklindeki tevessül, (ii) hayatta olanlarla, (iii) ölülerle, (iv) Hz. Muhammed'le, yaratılışından önce yapılan tevessül gibi alt kısımlara ayrılır.

Hadis mecmualarında, tevessülün bütün bu çeşitlerini destekleyen pek çok rivayete rastlamak mümkündür.²⁵ Ancak, yapılan tedkikler, bu hadislerin hemen hepsinin sened ve metin yönünden problemlili olduklarını göstermiştir.²⁶

Buna rağmen, geçmişten günümüze, İslam dünyasının hemen her tarafında kutsallaştırılan ölü veya diri kişiler, mukaddes mekanlar (mezar, türbe, mabet, kuyu, mağara, tarihî kalıt vb.), ağaçlar ve taşlar; duaların kabulü, dertlerin çaresi ve ihtiyaçların giderilmesi için birer başvuru mercii hâlini almış ve bu merciler etrafında sayısız bid'at, hurafe ve efsane üretilmiştir.²⁷

2.3. İntisab

Aracılık fikrinin diğer bir uygulaması da, müesses tasavvuftaki, şeyhe intisabıdır. "Tanrı ile doğrudan kurulan ilişki"²⁸ şeklinde tanımlanması mümkün olan mistik tecrübenin kurumsallaşma sürecinde, zühd yaşantısında ciddi bir farklılaşma olmuş ve bu farklılaşmayla birlikte sufi-Allah düzeneği, mürid-şehy-Allah düzeneğine dönüşmüştür. Tasavvufun temel kitaplarında, Allah'a yaklaşımcı pratikler ve metodlar anlatılırken göze çarpan sadelik ve basitlik, giderek yerini daha teknik kavramlara ve sistematik teorilere bırakmaya başlamıştır.

Tasavvuftaki bu değişim sürecini, mutasavvıfların eserlerindeki kayıtlardan izlemek mümkündür. Örneğin, ilk mutasavvıflardan biri olan Muhâsibî (ö. 243/857), din anlayışını formüle ettiği *er-Ri'âye* adlı eserinde, müminin (*âbd, murîd*) bireysel faaliyetleri ile nasıl salih bir kul olacağını anlatır. Muhâsibî, Allah ve Resulü'ne itiba etmek için, "farz ve nafil ibadetleri eksiksiz yerine ge-

²⁵ Mevlânâ Hamdullâh ed-Dacvî, *el-Başî'r li munkirî-tevessul bi ehli'l-mekâbir*, İstanbul 1989, s. 33 vd.

²⁶ Konuyla ilgili hemen her kitapta hadislerin sıhhati hakkında bir şeyler yazılmış olmakla beraber, daha özel çalışmalar şunlardır: Muhammed Nasruddin el-Albânî, *et-Teveessul envâ'uuhü ve ahkâmuhü*, Beyrut 1986, s. 55-171; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000, s. 268-83; Zekeriya Güler, "Vesile ve Teveessül Hadislerinin Kaynak Değeri", *İlam Araştırma Dergisi* II (Ocak-Haziran 1997), sayı: 1, s. 83-131.

²⁷ Bahsettiğimiz meselenin Türk dünyası bağlamında değerlendirildiği bir sempozyum tertip edilmiş ve ilginç sonuçlar ortaya çıkmıştır: *I. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998.

²⁸ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, s. 89.

tirmek ve ahlaki meziyetlere sahip olmak"tan başka bir yol düşünmez.²⁹ Ona göre, Allah'a yaklaşmak, O'nun sevgisini kazanmak ve arınmak, sadece bu yolla mümkündür.³⁰ Bir başka ünlü mutasavvıf Serrâc (ö. 378/988), konuyla ilgili görüşünü, Allah'a yakınlığın önce kalp ile müşahade, ardından güzel amelere, gizli ve açık zikre devam yoluyla gerçekleşeceğini ifade ederek özetler.³¹ Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ise aynı konuda şunları söyler:

Allah insanlara, ma'rifetullâha erebilmek nimeti ve vuslat imkanını ihsan etmiştir."³²

Allah, yakın olanların (*muḥarrebûn*), *ḳurb* makamına ermek için yanıştıklarını bildirerek buyurdu: 'Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na vesile arayın' (5. Mâ'ide, 35). *Vesîle*, *ḳurb* makamında olmak demektir... Allah'a en yakın olan kişi, O'nun yanında en üstün, yani O'na dair ma'rifeti en fazla ve katında en faziletli olandır.³³

Keza, "emir, teşvik veya tavsiye edilen ikinci tür farzları yapmak, yani hayırda yanışmak Allah'a yaklaştırır."³⁴

Mâlik b. Dinar der ki: "Kul, geceleyin teheccüd namazına kalkar, tertil üzere Kur'an okursa Allah ona yakın olur. Kalbinde bulduğu incelik, tat, fütuhât ve nurların, Allah'ın, kalbine yakınlığından olduğunu bilir."³⁵

Kulu, Allah'a yaklaştıracak amellerin en faziletlisi; nefsi, hesap görücü (Allah) için hesaba çekmek ve onu sevgiliye itaat ettirmektir.³⁶

Ve nihayet iman 333 şubedir, bunlardan birine inanan cennete girer. Ancak bir kısmı, Allah'a daha yakındır, daha faziletlidir ve üstündür.³⁷

Ancak hicrî V. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş farklı söylemler kendini göstermeye başlamıştır: Mesela Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre, Allah'a yakınlık, kalbî bir olaydır. Allah, bilgi ve kudretiyle herkese yakındır; fakat O'na lütf ve yardımıyla yaklaşmak, müminlere mahsustur. Allah ile ünsiyet kurup O'na yaklaşmak ise, sadece veli kullara aittir ve bu da, ancak, halktan uzaklaşmakla mümkündür.³⁸

²⁹ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, s. 32-41, 108-114, 153, 307 vd.. 503-519.

³⁰ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, s. 57-59. Muhâsibî, Allah'a yaklaşma düşüncesinin temelini oluşturan verilerden birisi olan şu rivayeti aktarmayı ihmal etmez (*er-Ri'âye*, s. 58): "Allah şöyle buyurdu: Ey âdemoğlu! Bana bir fetr kadar yaklaşırsan sana bir karış yaklaşırım, bir karış yaklaşır-san ben bir zir'a yaklaşırım, bir zir'a yaklaşırsan ben bir kulaç yaklaşırım, bana yürüyerek gelersen ben de sana koşarak gelirim" (Hadis için bkz. Buhârî, "Tevhîd", 15, 51; Muslim, "Zikir", 20, 21, 22; Tirmizî, "De'avât", 131; İbn Mace, "Edeb", 58; Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 413, 435, 480, 482, III. 40).

³¹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, tahk. Abdülhâlim Mahmûd, Tâhâ Abdülbâkî Surûr, Bağdat 1960, s. 84.

³² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Ḳûtu'l-ḳulûb*, Kahire t.y., I. 2.

³³ Mekkî, I. 83.

³⁴ Farzların birincisi, yapılması veya terkedilmesi istenenlerdir. Bkz. Mekkî, I. 88.

³⁵ Mekkî, I. 27.

³⁶ Mekkî, I. 105.

³⁷ Mekkî, I. 83 özetle.

³⁸ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Risâletun fî't-taşavvuf*, Kahire 1287, s. 49.

Görüldüğü gibi, Ebû Tâlib el-Mekkî ile Kuşeyrî arasındaki yaklaşık bir asırlık zaman zarfında perspektif oldukça değişmiştir. Zira, Kuşeyrî, Allah'a yaklaşmayı kategorilere ayırmış, kişisel çaba ile yakınlığı elde etmeyi velilere hasretmiştir. Bunun yolu ise, 'uzlet' ve 'ünsiyet'tir. Keza Allah'a ulaşmak için Serrâc, "O'nun salih kullarının edebiyatı ile edeplenmek"³⁹; Mekkî, "Allah'ı tanıyan bir alimle beraber olmak veya bu yolda kendisine destek olacak salih bir arkadaş sahip olmak"⁴⁰ ve nihayet Sülemî, "bir 'imam'ın veya 'hakim'in edebiyatı ile edeplenmek ve ahlakıyla ahlaklanmak"⁴¹ şartını koşarken, Kuşeyrî bu şartı, "Müridin, bir 'şeyh'in terbiyesinden geçmesi gerekir; aksi takdirde, aslâ iflah olamaz."⁴² şeklinde formüle etmiştir.

İşte bu süreçte bireysel zühdün kurumsal tasavvufa dönüşmesinin işaretlerini görmemiz mümkündür. Nitekim, Kuşeyrî'nin yaşadığı zamana kadar herkes için mümkün olan Allah'a yakınlık, artık söz konusu şartları yerine getirmeyenler için mümkün olmaktan çıkmıştır. Diğer bir deyişle, Kur'an'daki *kurbet* (yakınlık) kavramının anlamı ve bunun gerçekleşme şartları değişime uğramıştır. İçsel aydınlanma hâlâ mümkündür; ama bu, hiyerarşik düzene bağlıdır. Örneğin Gazâlî'ye göre, ünsiyetin en üst makamında, kendilerini doğrudan Allah'a bağlayan peygamberler bulunur.⁴³ Bunun dışında Allah'a yaklaşmak, ya keşfi ilimle (*mukâşefe*), ya sultanların adaletle halkı idaresi gibi, sadece amelle ya da büyük alimler gibi ilim ve ameli birlikte yaşamakla olur.⁴⁴ Ancak, sıradan insanlar için durum oldukça farklıdır. Zira, onlar, Allah'a ulaşmak için, O'nu bilme ve sevmenin yanında⁴⁵, bir şeyhe bağlanmak ve onun izinden gitmek zorundadırlar.⁴⁶

Suhreverdi (ö. 632/1234), bu anlayışın daha gelişmiş bir versiyonunu sunar. Onun din tanımı, sufi düşüncenin din anlayışını ve bu anlayışta ifadesini bulan Allah-insan ilişkisini güzel bir şekilde yansıtır. Ona göre, "*ed-dûn* (hakir, değersiz, aşağıda olan) kelimesinden türemiş olan din, boyun eğmek ve tevazu göstermektir. Mütevazı olan her şey aşağıda olur. Din ise, insanın nefsini Rabb'ine adanmasıdır."⁴⁷ Allah'a yakınlığı bu anlayış ekseninde ispat etmenin son derece güç olduğunu⁴⁸ ifade eden Suhreverdi'nin açıklamalarına göre, azameti ve yüceliği sebebiyle Allah'ın künhüne erilemez; akullar O'nun niteliğini kavramakta zor-

³⁹ Serrâc, *el-Luma'*, s. 21.

⁴⁰ Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, s. 413-14.

⁴¹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tis'atu kutub li Ebî 'Abdirrahmân es-Sülemî*, tahk. S. Ateş, Ankara 1981, s. 3, 7.

⁴² Kuşeyrî, *Risâletun fi't-tasavvuf*, s. 213. Kuşeyrî burada, Bayezid Bestâmî'nin meşhur: "Üstadı olmayanın, imamı seytandır" (*men lem yekun lehü ustâzun fe imâmuhü's-seytânü*) sözünü zikretmeyi ihmal etmez.

⁴³ Gazâlî, *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn*, II. 530.

⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn*, I. 44-5.

⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn*, I. 510.

⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn*, III. 122.

⁴⁷ Onun, *dîn* kavramını *dâne-yedûnu-devn/dûn* köküne dayandırması (Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Suhreverdi, *Avârifü'l-me'ârif*, Kahire 1973, s. 16) ilginçtir. Zira lügatler, tefsirler ve bu kavramı ele alan diğer kitaplarda *dîn* kavramını bu köke dayandıran olmamıştır (Bkz. İsmail Çalışkan, *Kur'an-ı Kerim'de Din Kavramı* (basılmamış doktora tezi), Ankara 1998, s. 40 vd.). Bu kök ile *dîn* kavramının asıl dayandığı *dâne-yedûnu-deyn/dîn* kökü sadece fiil kullanımlarından birisi olan "boyun eğmek, itaat etmek" anlamında kesişmektedir.

⁴⁸ Suhreverdi, *Avârifü'l-me'ârif*, s. 61.

lanır. O, kullarından kalp temizliğine ermiş olanlara zâtını tanıma imkanı bahşeder. Böylece onlar, en üst düzey ruhani konsey (*el-mele'u'l-a'lâ*) ile gönül bağı kurarak haberleşir. Bu vasıflarla muttasıf şahsiyetler, yeryüzünde diğer kullara örnek olur ve rehberlik ederler.⁴⁹ İşte onlar, artık fenâya ulaşmıştır ki, bu da Allah'a yaklaşmanın (*tekkarrub ilâ'llah*) en üst derecesidir. Doğal olarak, her birey bu dereceye ulaşamaz. Onların Allah'a yaklaşması için, anılan mertebeye ulaşmış birisine uyması lazımdır. Şeyh, işte bu fonksiyonu yerine getirir.⁵⁰

Bu telakkilere koşturularak, artık ilk mutasavvıfların farz ve vaciplerin yanında *evrâd*, *ezkâr* ve *nevâfil* gibi diğer erdinci vazifeleri yapmakla Allah'a ulaşılacağına ilişkin yalın düşünceleri aşmış ve bir şeyhin gerekliliği fikri kök salmaya başlamıştır.⁵¹

Tasavvufi düşünce açısından bakınca, Allah'a yaklaşmak için vasıta bulmak ve ona şımsıkı sarılmak makul olabilir. Ancak, bu telakki zaman içerisinde makullük sınırını aşmış ve İslam'ın sahih öğretisi açısından kabul edilmesi mümkün olmayan bir mahiyet kazanmıştır.

Diğer taraftan, bu konuların fıkıh ve kelam gibi disiplinlerde yeterince tartışılmamış olması, ciddi bir boşluk yaratmış ve bu boşluk, popüler İslam'ın kadim temsilcileri olan sufiler, vaizler ve kıssacılar tarafından doldurulmuştur. Özellikle sufiler, kendilerine özgü dinî söylemleriyle geniş halk kitleleri nezdinde büyük bir teveccühe mazhar olmuşlardır. Bu mazhariyetle birlikte, kurumsallaşmış tasavvuftaki evliya hiyerarşisi içinde yer alan sivil ruhanilerin Allah'a daha yakın oldukları ve O'nun katındaki ricalarının geri çevrilmeyeceği gibi fikirler yaygın kabul görmüştür.

3. Yaratıcı ile Sahih İlişkinin Mahiyeti

İnsan-Allah ilişkisinde 'aracı' ihdas etmek (vesilecilik), vahye muhatap olmamış toplumlar için mazur görülebilir. Ancak, Kur'an'a dayanan bir toplumda bu tarz bir fikrin görülmesi son derece düşündürücüdür. Şüphesiz, bunun pek çok nedeni vardır. Bize göre en önemli neden, Kur'an'ın bu konudaki beyanlarının tam olarak anlaşılabilmesi veya yanlış anlaşılmasıdır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Kur'an'ın temel öğretisi tevhiddir. Tevhidin özü ise, her konuda Allah'ın mutlak birliğinin ikrar edilmesidir. Allah-insan ilişkisi de, işte bu ikrarda ifadesini bulan şekilde gerçekleşmelidir. Aksi hâlde

⁴⁹ Suhreverdî, s. 7-8. Sufi literatüründe çokça kullanılan şu kutsi hadis, şeyhin bu noktaya ulaşmasının imkanını bildirir (*Avârifü'l-me'ârif*, s. 87): "Kulum bana nafilelerle yaklaşılmaya devam eder, ben de onu severim; onu sevdiğim zaman da onun gözü, kulağı, eli ve her bakımdan destekleyicisi olurum. Ta ki benimle görür, benimle konuşur." (Hadisin kaynağı Buhârî, "Rikâk", 38).

⁵⁰ Suhreverdî, s. 80 vd.

⁵¹ Kuşeyrî, *Risâletun fî't-tasavvuf*, s. 213-14; Ö. Ziyâ'uddin Dağıstânî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, çev. İ. Gündüz-Y. Çiçek, İstanbul t.y., s. 15; Mahmut Ustaosmanoğlu, *Rûhu'l-furkân Tefsiri*, İstanbul 1991, II. 64 vd.; A. Reza Arasteh, *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, çev. B. Demirkol-İ. Özdemir, Ankara 2000, s. 91. Allah'a aracı olmadan yaklaşılabileceğini savunan müfessirlerle aksini savunan sufilerin tartışmaları için bkz. Dilaver Selvi, *Kur'an ve Tasavvuf-Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, İstanbul 1987, s. 297-367, özellikle 365.

tevhidin ihlali söz konusudur ve bunun Kur'an terminolojisindeki karşılığı da şirktir. Bu konuyla ilgili bir ayette şöyle denilmektedir:

Dikkat et, halis din Allah'ındır. O'nu bırakıp kendilerine birtakım dostlar edinenler, "Onlara, bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz." derler. Doğrusu, Allah, ayrılmışla düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Allah, yalancı ve inkarcı kimseyi doğru yola iletmez (39. Zümer, 3).

Bu ve benzeri ayetlerde, bazı varlıklara Allah-insan ilişkisinde aracılık misyonu yüklenmesi açıkça şirk olarak tanımlanmıştır. Şu hâlde, Allah ile birebir ilişkide aracılar kesin olarak reddedilmiştir. Kaldı ki, insanın bireysel olarak Allah ile yakınlık tesis edeceğine ilişkin Kur'ani beyan da kesindir. Nitekim bir ayette şöyle denilmektedir:

Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yakın olmaya çalışın⁵² ve (bu amaçla) Allah yolunda gayret gösterin; ki, mutluluğa erişebilirsiniz (5. Mâ'ide, 35).

Diğer taraftan, ontolojik olarak kendisine ulaşamayan Allah, âleme açılmakta ve varlıkla değişik biçimlerde ilişki kurmaktadır.⁵³ Ancak, bizi O'nun insanlarla olan ilişkisi ilgilendirmektedir. Kur'an'da Allah'ın insana olan yakınlığı *ķ-r-b* kökünden gelen kelimelerle⁵⁴ ifade edilir:

Kuşkusuz, insanı yaratan Biziz ve nefsinin ona ne fısıldadığını biliriz. Çünkü Biz ona şahdamarından daha yakınız (*aķrebu ileyhî*) (50. Kâf, 16).

Ölüm döşeginde birinin boğazına son nefesi dayandığında, siz de çaresiz durup seyredersiniz ve Bizi görmezken, Biz ona sizden daha yakınız (*aķrebu ileyhî*)... (56. Vâkı'a, 83-85).

Kullarım Beni sorarlarsa, (bilsinler ki) Ben (onlara) çok yakınlım (*ķarīb*), dua edeninin duasına karşılık veririm. O hâlde Bana uysunlar ve iman etsinler ki doğruyu bulabilsinler" (2. Bakara, 186).⁵⁵

Bu ayetlerde Allah'ın insana olan yakınlığı *ķurb* kelimesiyle ifade edilmiştir. Ancak, mesele tek bir kelimeye indirgenemez. Mesela, *zulfâ* ve *vesîle* gibi kelimeleri içeren ayetler de -ki bunların hemen hepsinde *ķurb* kelimesi vardır-

⁵² Ayetteki *ve'bteġũ ileyhî'l-vesîle* kısmına tefsirlerdeki *ittebî'ũ't-teķarrube ileyhî* (Taberî, *age.*, VI. 226; Zemahşerî, *age.*, I. 628; Râzî, *age.*, XI. 173; Hâzin, *age.*, II. 278; Dervîş, *Vesîle*, s. 23.) açıklamasına dayanarak bu anlamı verdik. Bu kısım, bazı meallerde, "Ona yaklaşmaya vesile arayın." şeklinde, *vesîleye* 'araç' anlamı verilerek hatalı tercüme edilmektedir. Hâlbuki, burada *vesîle*, zaten "yaklaşma" anlamında olup araç değil 'gaye' olduğu unutulmamalıdır.

⁵³ Bu ilişkilerin Kur'an ayetleri ışığında bir dökümü için bkz. Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 1998, s. 78-82.

⁵⁴ "Yakınlık, yakın olmak, yakın olunan" gibi anlamlara gelen bu kelime, Kur'an'da; zaman, mekan yakınlığı ve duygusal (akrabalık gibi) yakınlık: (2. Bakara, 177, 214; 4. Nisâ', 8, 17, 77; 34. Sebe', 51; 42. Şûrâ, 23); sunma, önüne koyma, yakına getirme: (5. Mâ'ide, 27; 51. Zariyât, 27); benzerlik, biçim benzerliği, uygunluk ve tutum: (2. Bakara, 237; 3. Âlu İmrân, 167; 4. Nisâ', 11; 5. Mâ'ide, 8, 82; 18. Kehf, 81; 22. Hac, 13) için kullanılmaktadır. Kelimenin anlam ve Kur'an'daki kullanımları için bkz. er-Râġıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, İstanbul 1986, s. 601-603.

⁵⁵ Ayrıca bkz. 11. Hûd 61; 34. Sebe', 50.

bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bunun yanında Kur'an'da, Allah'ın âdeta insanla olan iç içeliğini dile getiren; "... Bilin ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer"⁵⁶; "... Aralarında gizli gizli konuşan her üç kişiden dördüncüsü O'dur ve her beş kişinin altıncısı O'dur; ister daha çok, ister daha az olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar, O onlarla beraberdir"⁵⁷; "... Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür."⁵⁸ gibi ifadeler de mevcuttur.

Karşılıklı ilişki açısından bakıldığında, Allah'ın insana yakınlığını dile getiren bu ayetlerden, O'nun insanlarla sıcak, içten ve samimi bir ilişkiyi devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Zaten bu ve benzeri ayetlerden hareketle, müfessirler, bunu, mekan ve yön açısından fizikî bir yakınlık değil, bilakis O'nun insanı görmesi, onun bütün hâllerine muttali olması, duaya icabet etmesi, rahmetini sergilemesi şeklinde izah etmişlerdir.⁵⁹

İnsanın Allah'a yakınlığına gelince; bu yakınlığın ne şekilde tesis edileceği Kur'an'da şöyle açıklanmıştır:

Sizi, Bize yaklaştıracak olan, ne zenginliğiniz, ne de çocuklarınızdır: Yalnızca iman edip doğru ve yararlı işler yapanlar (Bize yakın olabilirler); bu (gibi)leri yaptıklarından dolayı çeşit çeşit ödüller beklemektedir ve onlar köşkerlerde güven içinde yaşayacaklardır (34. Sebe', 37).

Ama bedeviler arasında, Allah'a ve ahiret gününe inanan, (Allah yolunda) harcadıklarını, kendilerini Allah'a yaklaştıran ve Resul'ün dualarında anılmalarını sağlayan vesileler olarak görenler de var. İşte bu onları Allah'a yaklaştıran; Allah onları rahmetiyle kuşatacaktır. Allah çok acıyıp esirgeyen, gerçek bağışlayandır (9. Tevbe, 99).

4. Sonuç

Vesilecilikte Tanrı'nın aşkınlığı karşısında kurgulanan hiyerarşik yapının en üstünde Tanrı, en altta sıradan insanlar, ortada ise en üst ile en alt arasında aracılık yapan kutsanmış varlıklar vardır. Bu kutsanmış aracı varlıklar, farklı zamanlarda farklı şekillerde algılanmış; ancak, her zaman için mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bununla birlikte, bir şeyin her zaman ve zeminde varlığını muhafaza etmesi onun meşru olduğu anlamına gelmez. Kur'an'ın temel tevhid öğretisinde Allah-insan ilişkisinde aracılık yapan üçüncü bir varlık kategorisine aslâ yer verilmemiştir; bilakis, Allah, kendisine dua eden her kulunun duasına icabet edeceğini bildirmiştir. Bu ilahi bildirime göre, O'na yaklaşmak, hâlini arz etmek –günlük tabirle, dertleşmek– ve O'ndan yardım istemek için gidene kapı her zaman açıktır ve bunu kişi, Rabb'i ile başbaşa yapmak zorundadır.

⁵⁶ 8. Enfâl, 24.

⁵⁷ 58. Mücadele, 7.

⁵⁸ 57. Hadîd, 4.

⁵⁹ Zemahşerî, *age.*, II. 407; Râzî, *age.*, V. 81-83; Beydâvî, *age.*, III. 338; Hâzin, *age.*, I. 264-65; Âlûsî, *age.*, II. 63; Tâhir b. Aşûr, *age.*, VI. 187; Yazır, *age.*, I. 659.